

Morális rendszer, paraszti életmód és gazdaság

Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek*¹

A könyv témája a gazdasági jellegű tevékenységekben fellelhető kooperációs formák vizsgálata. Ezeket, osztályozásuk után a szerző különböző metszetekben – „tematikus csomópontok” köré szervezve – társadalmi beágyazottságukban mutatja be. Az egyes elemzések önállóan is olvasható fejezetek, melyek élő képet nyújtanak a jelenkori erdélyi faluról és paraszti gazdálkodásról. Az elemzést a paraszti gazdálkodás néprajzi, kisebb mértékben szociológiai szakirodalmába ágyazza be, empirikus anyagát három kistérségben: a Nyikó mentén, Felső-Háromszéken és a Kis-Küküllő középső szakaszán gyűjtött anyag képezi.

A könyv első fejezete, *Az erdélyi falu gazdálkodásának keretei: erőforrások, erőforrás-kezelés és kooperáció* tulajdonképpen egy bevezető, amely arra hivatott, hogy bevezesse az olvasót a gazdálkodási gyakorlat általános kereteibe, a kutatott terepek makro- és mikrogazdasági környezetébe. Ezt követően a szerző a kooperációs formákat az informális gazdaság szempontjából tárgyalja, a paraszti gazdálkodást az informalitás perspektívájába helyezve. Egy következő fejezetben, szorosan az előzőhöz kapcsolódva, a gazdasági együttműködések interetnikus vetületei kerülnek az elemzés fókuszába, majd a könyv talán legfontosabb fejezete következik, melyben a paraszti gazdálkodást a morális ökonómia elméletei segítségével elemzi. A továbbiakban – a recenzióírás szokásaitól kissé eltérve – ezekbe a fejezetbe próbálok részletesebb bepillantást nyújtani.

A paraszti gazdálkodás morális dimenzióban történő elemzésének alapgondolata az, hogy mivel a paraszti világot áthatják különböző morális elvek, egyfajta világlátás, ez szükségszerűen hatást gyakorol a paraszti élet részét képező gazdálkodási gyakorlatra, azon belül a gazdasági jellegű együttműködésekre is. Az újdonság ebben a szemléletben az, hogy míg a formális közgazdaságtan a gazdasági cselekvéseket a haszonmaximalizálás elve által irányított racionális kalkulálás eredményének tekinti, a morális ökonómia azt hangsúlyozza, hogy a paraszti gazdálkodásban ezeket morális megfontolások is meghatározhatják. Már a fejezet elején bemutatott példák is jelzik, hogy a morális elvek az erdélyi paraszti gazdálkodásban is jelen vannak.

A szerző nem állítja, hogy a gazdálkodással kapcsolatos morális rendszer egységesen áthatná egy-egy falu gazdaságát, hisz a kapitalizmus racionalitását követő piac mégiscsak jelen van, és hatást gyakorol a paraszti gazdaságokra is. Elég ha csak arra gondolunk, hogy a paraszti morális ökonómia gazdasági alapját a rendelkezésre álló erőforrások végeessége szabta (és szabja) meg, hisz ez teszi elkerülhetetlenné a gondos beosztást. Márpedig a gazdasági átalakulással az erőforrások egy része megszűnt végesnek lenni, pontosabban új erőforrások váltak elérhetővé a falu, mint gazdálkodási keret számára, ami természetesen maga után vonja a gazdasági cselekvésekkel kapcsolatos morális elvek megváltozását is.

1 Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Más szóval, a szerző nem azt állítja, hogy a modern gazdaság embertelenségével szemben a parasztok egy erkölcsösebb gazdálkodás mellett döntöttek volna. Erről szó sincs. Pusztán arról van szó, hogy adott gazdasági gyakorlathoz morális elvek is fűződnek, amelyek a gyakorlat megváltozásával együtt átalakulnak. Az erdélyi falusi gazdálkodás morális ökonómiájáról azért lehet beszélni, mert e gazdaságban (1) megőrizték dominanciájukat a családi gazdálkodások, amelyek nem integrálódtak a kapitalista rendszerbe, és ezért (2) a gazdálkodási rendszer egésze a helyi társadalmi kapcsolatokba és helyi tudásokba ágyazódik. A morális hagyományok fennmaradása végül is a kényszereknek tulajdonítható, azoknak a kényszerítő körülményeknek, amelyek nem tették lehetővé a gazdaság olyan mértékű átalakulását, amely magával vonhatta volna a morál átalakulását.

A továbbiakban a szerző a morális ökonómia elméletének Edward P. Thompson és James Scott, illetve Samuel Popkin közötti vitájába vezet be. Három tézisben összegzi a morális ökonómia elméletének pilléreit, mindhárom esetben bemutatva az eredeti állítást, azok kritikáját, majd saját álláspontját – utóbbi egyben érvet képez a morális ökonómia elméletének hazai alkalmazhatóságára nézve is. Az *első* állítás szerint a parasztfalvak gazdasági erkölcsét meghatározó legfontosabb elv a biztonság, mindenképp a létminimum biztosíthatóságának mindenek fölé helyezése. A kritikák szerint ennek ellentmond az, hogy ha van fölöslegük, a parasztok is kockáztatnak. Hazai gyűjtött anyagára támaszkodva a szerző itt az eredeti állítás mellett foglal állást, kimutatva, hogy valójában a gazdasági kockáztatás nem jellemző a hazai paraszti gazdálkodásra. Bár az is kétségtelen, hogy a legtöbb esetben nem is a létminimum bebiztosítására törekvés a meghatározó. „Egy mai falu lakói nem a létminimum etikája alapján szervezik életüket, hanem inkább egy *gazdasági és társadalmi optimum*, a hatékonyság elérésére törekednek”, amelyhez azonban hasonlóképpen szükség van a morális imperatívuszokra. A *második* klasszikus állítás szerint a „a falvakban működő közösségek olyan normákat határoznak meg, amelyek egyformán érvényesek mindenkire”, azaz a közösségi célok érdekében egyenlő tehervállalást írnak elő. A kritika szerint ez nem így van, mivel a parasztok is kalkulálnak, és különösen krízishelyzetek közelében, amikor a majdani részesedés bizonytalanná válik, kilépnak a kölcsönöségi hálózatokból. A szerző szerint viszont ez a kritika, legalábbis a jelenlegi erdélyi falvakban, nem állja meg a helyét, a számító kalkulációk nélküli részvétel itt igenis továbbra is létezik. Ha a kölcsönöségi rendszerekből ki is maradoznak egyesek, az inkább az életmódváltozás miatt történik. A *harmadik* klasszikus tétel szerint a morális ökonómia fenntartói patrónus-kliens viszonyrendszerek, amelyeken belül morális elvek a meghatározóak. A kritikusok szerint ez utóbbi állítás azért elvetendő, mert valójában nem morális elvek hatnak, hanem a patrónusnak az a kalkulációja, hogy a kapcsolatrendszere fenntartásával atomizálja kliensi körét, hogy az ne tudjon összefogni ellene. A tételnek a hazai viszonyok közötti felülvizsgálata során a szerző megjegyzi, hogy bár nálunk nincsenek földesurak, de a létező – rendszerint magyar–roma – patrónus–kliens rendszerekben az irányító elv nem nevezhető egészében számítóknak, hanem kölcsönös hosszú távú érdek szolgál alapjául, amely a létminimum biztosítását teszi megvalósíthatóvá. A gazdasági és morális megfontolások keverednek ebben a rendszerben.

A morális ökonómia klasszikus elméletei a paraszti gazdaságnak a környezetével (az állammal és a piaccal) való ütközései kapcsán születtek, ennek leírására. A szerző szerint azonban az elmélet alkalmazható a paraszti család és gazdaság keretein belül is, amint azt több magyar néprajzkutató meg is tette. Morális ökonómiáról tehát két szinten beszélhetünk: a paraszti világ

és annak külső környezete (állam, piac) közötti viszony keretében megvalósuló gazdasági viselkedések magyarázatában, illetve a paraszti család keretein belüli gazdasági viselkedés magyarázatában. A folytatásban a morális ökonómia gazdasági tevékenységeket szabályozó jelenlétét e két szinten követi végig a szerző.

A *külső kapcsolatok terén* a szerző az elemzést a hatalom és a helyi közösség, illetve a városiak és a falusiak közötti viszonyra alkalmazza. A hatalom és a helyi közösség közötti viszony elemzése elsősorban a kollektív gazdaságok korszakára koncentrál, a hétköznapi ellenállás fogalmát felhasználva, több hazai szerző vonatkozó elemzésére is támaszkodva. Az igazán újszerű azonban e szint másik összetevője, a városiak és falusiak közötti kapcsolat hatalmi viszonykénti értelmezése. Miért lehet a városiakról és a hatalomról együtt beszélni? Hogyan érti a szerző ezt a viszonyt? „Amikor a falusiak a városiakról beszélnek, nem veszik figyelembe azt, hogy az erdélyi városok, és ezen belül főként a székelyföldi kisvárosok lakóinak egy nem kis hányada – bár városron lakik, és esetleg ott van a munkahelye – részt vesz az otthoni termelési folyamatokban. Azt a várost látják, amelynek lakói az ő nézetükben sokkal kevesebbet dolgoznak, mégis kényelmesebben élnek, nyugdíjas koruktól kezdve pedig – ellentmondva a falun érvényes munkával töltött élet és dolgozó öregség parancsának – *csak sakkognak a blokk előtt.*” (245. o.)

A falusi–városi viszonyban a falusiak, azonosítva azt letűnt korok falu-város viszonyával, hatalmi aszimmetriát éreznek, és ebből fakadóan kiszolgáltatottságot. „A falusiak azért is tekintenek úgy a városiakra, mint akiknek ki vannak szolgáltatva, mert úgy vélik, hogy a városiak jóléte és gyarapodása, a kényelem, amiben nekik sosem lesz részük, mivel életük végéig és munkabírásuk végletéig dolgozniuk kell, mindez az ő kárukra alakul így, hisz azért a kényelemért valakinek meg kell dolgoznia. A városiak és a hatalom emberei azok, akik meglopják őket.” (245. o.) A piac „öntörvényűségéből” fakadó gazdasági kényszerhelyzeteket tehát, mint például az árak természetellenesnek tűnő változásai, valamilyen külső hatalomnak való alávetettségi helyzetként értelmezik – hatalmi viszonyról tehát (legalábbis egy megéltről) mindenképpen beszélhetünk. A kollektív gazdaságok korához képest a külső hatalom természetesen sokkal megfoghatatlanabbá vált. Így, míg korábban a láthatatlan ellenállás eszközei a lopások, a hamis adatszolgáltatás, csökkent munkaintenzitás stb. voltak, jelenleg ez inkább csak a beszédgyakorlatban érhető tetten. „A morális érzékenység jellemzője a paraszti gazdálkodásnak, és ennek egyik kifejeződési formája az általános egyensúlytalansági helyzet beszédgyakorlatban való megmutatása: a parasztgazdák sokszor összevetik saját munkájukat a városiak munkájával, a maguk munkáját értelemszerűen értékesebbként tüntetik fel. Az igazságtalanság érzetét az okozza, hogy mindennek ellenére úgy érzik, a városiak jobban élnek. A másik összehasonlítás akkor történik, amikor a parasztgazdaságokban előállított és aztán eladott termékek (tej, hús) termelői és fogyasztói árát vetik össze, ami a világ morális rendjének ingatagságát közvetíti feléjük, hisz azt érzékelik, hogy valaki az ő munkájukból gyarapszik...” (247. o.) „A külső kapcsolatok alapján megfogalmazódó elégedetlenség tehát egy morális rendszerben körvonalazódik, amelyben fontos helye van a mezőgazdasággal foglalkozók kiszolgáltatottságának: a parasztok kiszolgáltatottak a rendszernek, és ebből kifolyólag azoknak a személyeknek és kapcsolatoknak is, amelyek a kedvezőbb feltételeket biztosíthatják a gazdaságok prosperitásának fenntartásában.” (247. o.)

A paraszti gazdaság *belső viszonyainak* körében tetten érhető morális megfontolások közül háromra összpontosít kiemelten a szerző: a munkamorállal, az étkezési kultúrával, valamint a

közösségi munkákkal kapcsolatosakra. A munkabírás ma is presztízsforrás a falusi társadalomban, de a veritékes munkával szerzett vagyon már nem mindig értékelt, mint ahogy az ügyeskedéssel történő meggazdagodás sem mindig elutasított. E tekintetben a döntő az, hogy az érintett egyébként részt vesz-e a falu morális rendjének a fenntartásában – ellensúlyozza-e a munkamorál terén felmerülő normaszegést. A munkaerő beosztása egy másik eleme a morális ökonómiának. E tekintetben a természettel összhangban levő erőbeosztás az elérendő, a túlzott igénybevétel morális ítéletet vált ki. Mind a munkamorállal, mind az étkezéssel kapcsolatos erkölcsi nézetek a napszámosok kapcsán kerülnek terítékre. A napszámos-munkát szabályozó morális keretek ugyanis eredetileg a család keretei – a napszámosok ugyanúgy dolgoztak és ugyanazt ették, mint a családtagok. Az erkölcsi nézetek megfogalmazására itt leginkább az ad okot, hogy a változások hatására a napszámosok elégedetlenek a hagyományos étrenddel, ők ugyanis kevésbé követik a paraszti gazdaságok által kitermelt szabályokat és morált. A következmény a napszámosok 'fogadásával' való felhagyás lehet – eldönthetetlen, hogy gazdasági racionalitás, avagy morális okok miatt – de minden bizonnyal mindkettő miatt.

A morál egy másik jellegzetes megnyilvánulási területe a közösségi munkákhoz kapcsolódó vélekedések rendszere. A példaanyag egy segítségnyújtási helyzet (cserépszállítás), és ennek kapcsán utalás egy mögöttes segítségi kötelezettségre. Az értelmezés és következtetés a következő: „Van tehát egy általános erkölcsi rendszer, amelyben ezek a munkacsere-folyamatok elnyerik igazolásukat, és ha nem is tartja hozzájuk mindenki magát, ezt meg lehet hivatkozni. Amikor rákérdeztem, hogy miként tartják számon a tartozásokat, a következő választ kaptam: *Az élet hosszú. Gyöngye ember, aki azt számítsa, hogy csak akkor megy el segíteni, ha a másik is vissza tud menni.* Ez nézetemben a hosszú távú kapcsolatokban megjelenő általánosított reciprocitás, amelyet egy morális rend tart fenn, és a haszon fogalmának a formális gazdaságtan tételein túlmutató értelmezése indokoltságát támasztja alá. A gazdasági viszonyok tehát kulturális, erkölcsi rendbe ágyazottan nyerik el céljukat.” (253. o.)

A szerző a továbbiakban a gazdasági-társadalmi átalakulásnak a morális ökonómiára gyakorolt hatását vizsgálja, majd egy további alfejezet a bizalom szerepének az elemzését végzi el.

Szabó Á. Töhötöm könyve tehát a morális ökonómia elméleti vonatkozásai iránt érdeklődők számára fontos olvasmány lehet, de ajánlott mindazok számára, akik a kelet-európai faluközösségek és paraszti gazdálkodás huszonegyedik századi átalakulása iránt érdeklődnek.